

יסודות מצוות מזוזה

אורי יהודה פלינט

- א. מבוא
- ב. המזוזה בתנ"ך
- ג. שיטות הראשונים השונות לתפקידה של המזוזה
- ד. דיני מזוזה
- ה. המזוזה כהצהרה כלפי חוץ
- ו. סיכום

א. מבוא

מצוות מזוזה היא מהמצוות היומיומיות והרגילות שאדם יהודי מקיים בכל יום. בכניסה לכל בית, לכל חדר או חנות עומדת המזוזה (וחלק אף מהדרים לנשקה בכל כניסה ויציאה). אבל מדוע המזוזה נמצאת שם? מה המטרה והייעוד של קביעת פיסת קלף ובה שתי פרשיות על פתח בתינו? במאמר זה ננסה להציע כמה כיוונים שונים, ולתת עומק נוסף בקיומה של מצווה חביבה זו¹.

ב. המזוזה בתנ"ך

ב.1. הציווי על מזוזה בתורה

הציווי על עשיית מזוזה מופיע בתורה בשני מקומות, שניהם בספר דברים. בפעם הראשונה מופיע הדין בתוך פרשיית 'שמע':

שמע ישראל ה' - להינו ה' אחד: ואהבת את ה' - להיך בכל לבבך ובכל נפשך ובכל מאדך: והיו הדברים האלה אשר אנכי מצוך היום על לבבך: ושננתם לבניך ודברת בם בשבתך בביתך ובלכתך בדרך ובשכבך ובקומך: וקשרתם לאות על ירך והיו לטטפת בין עיניך: וכתבתם על מזוזות ביתך ובשעריך:

(דברים ו, ד-ט)

ובשנייה בפרשיית 'והיה אם שמוע':

[...] ושמתם את דברי אלה על לבבכם ועל נפשכם וקשרתם אתם לאות על ידכם והיו לטוטפת בין עיניכם: ולמדתם אתם את בניכם לדבר בם בשבתך בביתך ובלכתך בדרך ובשכבך ובקומך: וכתבתם על מזוזות ביתך ובשעריך: למען

1. בנקודה זו נרצה להודות לרב ישי אנגלמן שזכינו ללמוד אצלו, לעסוק ולהעמיק במצוות היומיומיות והרגילות שאנחנו מקיימים. נרצה להודות גם לר' דביר שמרלר, ולכל חברי השיעור על השיח הפורה וליבון הדברים.

ירבו ימיכם וימי בניכם על האדמה אשר נשבע ה' לאבותיכם לתת להם כימי השמים על הארץ:

(דברים יא, יג-כא)

ישנם מספר הבדלים כלליים בין שתי הפרשיות: פרשיית 'שמע' מדברת ליחיד בעוד פרשיית 'והיה אם שמוע' לרבים; שכר ועונש מוזכר ב'והיה אם שמוע' ואינו מופיע בפרשת 'שמע'. מלבד, יש גם הבדל במיקום ציווי הכתיבה על המזוזה בפרשייה. בפרשייה הראשונה מצוות מזוזה צמודה למצוות תפילין. לעומת זאת בפרשייה השנייה, מצוות מזוזה צמודה למצוות לימוד תורה מצד אחד, ולאמירה 'למען ירבו ימיכם' מן הצד השני². נראה שעולה מן ההקשרים הללו שני תפקידים שונים של המזוזה – בפרשת 'שמע' מדובר במצווה שהיא חלק מסט מצוות המיועדות לזיכרון, בעוד שמפרשת 'והיה אם שמוע' עולה שמדובר בחלק מהעיסוק התמידי בלימוד התורה, כפי שיש ללמוד בשכיבה ובקימה, יש לחרוט את דברי התורה בכל מקום כדי לעסוק בהם.

פרשני התורה נחלקו מה הם אותם דברים שצריך לכתוב על מזוזות הבית, ועלו שלושה כיוונים עיקריים:

- א. הפרשיות בהן מופיעה המצווה. כך כותב למשל היראים (ת): "ולפי שבאלה שתי הפרשיות כתיב וכתבתם על מזוזות אמרו חכמים לכתוב אלו שתי פרשיות במזוזה", וכך גם התקבל להלכה. מפרשנים נוספים (למשל החזקוני על אתר) עולה שהמטרה המרכזית של הכתיבה היא ראשיתן של הפרשיות העוסקות בציווי על אהבת ה' וההליכה בדרכיו.
- ב. כל המצוות. כך עולה מדברי אבן עזרא (דברים ו, ו), שיש לכתוב את רשימת המצוות בהן נצטוונו. הרש"ר הירש מביא גישה מעט אחרת שיש בה מעין שילוב של תפיסה זו עם התפיסה הקודמת – כותבים את הפרשיות הללו שהן מרמזות על כל המצוות כולן.
- ג. עשרת הדיברות. כיוון זה מובא באבן עזרא כדעת הקראים והוא דוחה אותו. אמנם, מפשט המקראות (לפחות בפרשת שמע) נראה שאכן על כך מדובר. בפרק ה' מתאר משה את מעמד הר סיני ואת עשרת הדברים שנאמרו בו, והמשך הפרשה, ובתוכו פרשיית 'שמע', עוסק בזכירת מעמד הר סיני והדברים שנאמרו בו. ניתן לראות גם בדברי המשנה (תמיד ה, א): "אמר להם הממונה ברכו ברכה אחת והן ברכו קראו עשרת הדברים שמע והיה אם שמוע" שבעבר היה חיבור בין קריאת שמע לבין אמירת עשרת הדברים. בירושלמי (ברכות א, ה) הוסיפו וביארו שכל עשרת הדברות כלולות בתוך פרשת שמע.

2. בגמרא בקידושין (לד, א) הפער הזה בין הפרשיות משפיע על האפשרות ללמוד ממזוזה לתפילין.

ב.2. הופעות המזווה בנ"ך

מההופעות השונות של המזווה בנ"ך נראה שמדובר על שני הצדדים התוחמים את החלל שלפני הדלת (יחד עם המשקוף), והם החלק הראשון של הבית/ השער, בו פוגע האדם המגיע מבחוץ ורוצה להיכנס. ונראה שיש לכך מספר הוכחות בדברי יחזקאל הנביא³.

כפועל יוצא של מיקום המזווה, נראה שהיא משמשת כמקום נוח לציין את זהותו של השוכן בבית, כפי שלכאורה עולה מדין מריחת הדם על המשקוף והמזווה ביציאת מצרים⁴.

בנוסף, עולה ממספר מקומות קשר בין המזווה לבין שמירה. במשלי מופיע בפירוש הפועל 'לשמור', בהקשר לעמידה על מזוזת הבית, וכן נראה מהסברי הפרשנים על מעשהו של עלי שהיה יושב על מזוזת בית ה' – לשמור את פתח הבית.

ב.3. כתיבה על מזוזת הבית בעולם העתיק⁵

נהגו הקדמונים לסמן על יד המזווה את שמו או מלאכתו של השוכן בבית. לבעלי מלאכה שונים היה מסומן על יד המזווה כלי מלאכה, וכן במבני פולחן היו מסומנים סמלים הקשורים לאלים. בשלב מסוים, במיוחד במצרים ובחלקים המערביים של המרחב שלנו עברו מגילוף סמלים, לחקיקת כתובות, בדרך כלל על המשקוף. סימוני בעלות כאלו היו נהוגים גם בפניקיה ובשלב מסוים הועתקו גם לבתי הקברות.

נראה אם כן כפי שהזכרנו לעיל, שהסימון על המזווה מבטא את שיוכו של הבית ואת זהותו של השוכן בו. כך גם מעשי בני ישראל במצרים, נעשה בדרך המקובלת לסמן את השוכן בבית, על ידי סימון המזוזות והמשקוף. אי לכך נראה לומר שגם במצוות מזווה קיים יסוד דומה – שיוך הבית לקב"ה, או הצהרה על זהותו של השוכן בו כאדם המקבל עליו את מלכות ה'.

ג. שיטות הראשונים השונות לתפקידה של המזווה

ג.1. שיטת הרמב"ם – זיכרון⁶

הרמב"ם בסוף הלכות מזווה מסביר מה לשיטתו תפקידה של המזווה בבית:

חייב אדם להזהר במזווה מפני שהיא חובת הכל תמיד, וכל זמן שיכנס ויצא
פגע ביחוד השם שמו של הקדוש ב"ה ויזכור אהבתו ויעור משנתו ושגיותו

3. למשל יחזקאל מג, ח; מו, ב; שם מוקבלת המזווה למשקוף או הסף שהם שמות המציינים את מבנה הכניסה לבית בתוכו נמצאת הדלת.

4. ואולי יש גם רמז לכך בדברי הנביא: "ואחר הדלת והמזווה שמת זכרוןך" (ישעיהו נז, ח).

5. כל האמור בפסקה זו מבוסס על אנציקלופדיה מקראית, ערך מזווה.

6. ליישום של גישה זו של הרמב"ם ביחס לדיני תפילין, עיינו במאמרו של דביר במברגר, "מצוות התפילין – הגדרתה וטעמה", באסופה זו.

בהבלי הזמן, וידע שאין דבר העומד לעולם ולעולמי עולמים אלא ידיעת צור העולם ומיד הוא חוזר לדעתו והולך בדרכי מישרים. אמרו חכמים הראשונים כל מי שיש לו תפילין בראשו ובזרועו וציצית בבגדו ומזווה בפתחו מוחזק הוא שלא יחטא שהרי יש לו מזכירין רבים והן הם המלאכים שמצילין אותו מלחטוא שנאמר חונה מלאך ה' סביב ליראיו ויחלצם.

(רמב"ם תפילין ומזווה וספר תורה ו, יג)

לפי הרמב"ם עניינה של המזווה הוא הזיכרון. כאשר אדם נכנס אל הבית ויוצא ממנו ורואה מול עיניו את הפרשיות בהן יש את ייחוד ה', הוא נזכר בה' ומתעורר לדעת אותו. בהמשך ננסה להציע השלכה של תפיסתו זו של הרמב"ם על דיני המזווה, אך ראשית ננסה לעמוד על שיטתו של רבנו תם בהבנת המצווה.

ג. שיטת רבנו תם

גישה זו מפורשת פחות, ואין מקור מסודר בה היא מוצגת. אמנם ממספר מקומות בדברי בעלי התוספות השונים ניתן לייצר תמונה המציגה גישה אחרת מזו העולה מהרמב"ם.

המקור הראשון שנרצה להתייחס אליו הוא דברי רבנו תם שמובאים בתוספות בכמה מקומות. הגמרא (מגילה טז, ב) מחפשת מקור לכך שמגילה צריכה שרטוט, ודורשת זאת מן הפסוק "דברי שלום ואמת" – "מלמד שצריכה שרטוט **כאמיתה של תורה**". רש"י (שם ד"ה כאמיתה) מסביר שמדובר על ספר תורה⁷, אך לעומתו כותבים תוספות בשם ר"ת:

אבל ר"ת פירש [...] וכן מוכיח בפ"ק דמגילה (דף טז, ב) דברי שלום ואמת מלמד שצריכה שרטוט כאמיתה של תורה ופירש ר"ח דלאו היינו ס"ת אלא מזווה **ולישנא דאמיתה משמע כיחידה של תורה דהיינו מזווה דיש בה עול מלכות שמים וכן עיקר**.

(תוספות סוטה יז, ב ד"ה כתבה⁸)

7. בנוסף לרש"י שעליו חולק ר"ת, חלק מראשוני אשכנז נקטו כשיטת רש"י כנגד שיטת ר"ת לאור דברי הירושלמי (מגילה א, א). עיין למשל: אור זרוע א, תקמג; ב, שעג; ראבי"ה תקנג; שיבולי הלקט קצ.

8. וכן תוספות מנחות לב, ב ד"ה הא מורידין; תוספות גיטין ו, ב ד"ה א"ר יצחק.

רבנו תם מסביר שכאשר הגמרא אומרת 'אמיתה של תורה' היא מתכוונת למזוזה, כיוון שיש בה עול מלכות שמים. אמנם לא מפורש בדבריו מה ייעודה של המזוזה לאור זאת, וניתן להעלות כמה כיוונים שונים בביאור דבריו.

א. ראשית, ניתן להציע שרבנו תם הולך בכיוון דומה לזה של הרמב"ם. זאת אומרת שיש ממד מסוים של זיכרון שהמזוזה אמורה לעורר באדם. קבלת עול מלכות שמים היא יסוד התורה, ולכן הזיכרון בה הוא כזיכרון התורה כולה.⁹

ב. הכיוון השני אותו ניתן להציע הוא שיש כאן עניין שהוא יותר רעיוני-זהותי. אין למזוזה תפקיד פונקציונלי שהיא אמורה למלא, כמו לעורר את האדם, אלא קביעת המזוזה היא מעשה סימבולי שהאדם עושה בביתו – קורא עליו שם מלכות שמים, מציין לכל הרואה את המזוזה כי בעל הבית הוא ירא ה'. כיוון זה מזכיר את הדברים בהם דנו בהקדמה, ביחס לנתינת הדם על המזוזות במצרים, וכן על המזוזות בעולם העתיק.

ג. כיוון שלישי שאמנם דומה לכיוון השני אך מעט אחר הוא שיש כאן מעשה של כריתת ברית. האדם כורת ברית עם הקב"ה על ביתו, כחלק ממעשה כריתת הברית הכוללת של האדם עם בוראו¹⁰. ניתן להוסיף ולומר שמדובר על מעין השלמה של בניין הבית, הפעולה המכשירה את הבית למגורי אדם יהודי בתוכו היא התקנת המזוזה¹¹.

נראה יותר לומר ששיטתו של רבנו תם איננה כשיטת הרמב"ם, והיא מציינת ממד רעיוני יותר מאשר פונקציונלי. אמנם לא ברור לחלוטין האם שיטתו נוטה יותר לכיוון השני שהצענו או לשלישי, אך נראה שהכיוון השלישי הוא העולה בדבריו וננסה לעמוד עליו מתוך הסוגיות.

9. הוכחה מעניינת לנקודה זו היא שגם הרמב"ם מתייחס בצורה מאוד משמעותית לעניין שבמזוזה יש את ייחוד ה' ומתוך כך מגיע לזיכרון המצוות וכדומה. מאידך רבנו תם אמנם מתייחס לעניין הייחוד, אך הוא לא אומר שמתוך כך יבוא האדם להיזכר בבוראו.

10. בדומה לכך כתב הרמב"ם בפירושו על מצוות מזוזה בסוף פרשת בא (שמות יג, טז): "כי הקונה מזוזה בזו אחד וקבעה בפתחו ונתכוון בענינה, כבר הודה בחידוש העולם ובידיעת הבורא והשגחתו, וגם בנבואה, והאמין בכל פנות התורה, מלבד שהודה שחסד הבורא גדול מאד על עושי רצונו, שהוציאנו מאותו עבדות לחירות וכבוד גדול לזכות אבותינו החפצים ביראת שמו".

11. כיוון המרמז לכך ניתן אולי לראות בדברי ספר החינוך על מצוות מזוזה (מצווה תכג): "ועובר על זה ובנה בית ונתן עליו תקרה ולא הניח בה מזוזה מיד [...] ואף על פי שעברה השעה שהיה חייב להניחה, מוזהר הוא לקובעה לעולם בכל עת שידור בבית". החינוך מצמיד את עשיית המזוזה לבניין הבית, ונראה שהוא תופס אותה כמעין השלמה שלו, עד כדי כך שהוא מגדיר את מי שלא עשאה אז כ"עברה השעה". ואולי כך גם ניתן לדייק מדברי בה"ג שכתב (סימן כו): "בית חדש כיון שגמרו חייב במזוזה". אמנם לכיוון זה יש לשאול, מדוע הציווי הוא למקם את המזוזה דווקא בפתח, הרי אם עניינה הוא עניין פרטי של האדם – שתיעשה גם בתוך הבית! נראה להסביר שכיוון שהפתח הוא נקודת המעבר בין המרחב החיצוני לבין המרחב השייך לאדם הפרטי, דווקא שם ממקמים את המזוזה.

ג.3. המזוזה כשומרת

בדברי כמה וכמה ראשונים עולה הכיוון שתפקידה של המזוזה הוא שמירת הבית. לדברים אלה ישנו יסוד כבר בדברי הגמרא, שם נחלקו האמוראים מדוע יש צורך להניח את המזוזה בטפח הסמוך לרשות הרבים:

אמר רבא: מצוה להניחה בטפח הסמוך לרה"ר. מאי טעמא? רבנן אמרי: כדי שיפגע במזוזה מיד, רב חנינא מסורא אומר: כי היכי דתינטריה. אמר רבי חנינא: בוא וראה שלא כמדת הקדוש ברוך הוא מדת בשר ודם, מדת בשר ודם – מלך יושב מבפנים ועם משמרין אותו מבחוץ, מדת הקדוש ברוך הוא אינו כן, עבדיו יושבין מבפנים והוא משמרן מבחוץ, שנאמר: "ה' שומרך ה' צלך על יד ימינך".

(מנחות לג, ב)

רבא אומר שמצווה להניח את המזוזה בטפח הסמוך לרשות הרבים, ונחלקו רבותינו מה טעם הדבר. רבנן אומרים שהרעיון הוא שהדבר הראשון שהאדם פוגש במגע עם הבית, הוא המזוזה¹². לעומתם, רב חנינא מסורא אומר שעניינה של המזוזה הוא "כי היכי דתינטריה", כלומר שתשמרו¹³. הגמרא ממשיכה ומביאה מימרה נוספת העוסקת בשמירתו של הקב"ה על עבדיו, בניגוד למלך בשר ודם שעבדיו משמרים אותו¹⁴.

מתוך סוגיה זו, למדו כמה וכמה ראשונים שישנו עיקרון משמעותי בעניינה של המזוזה הקשור לעניין השמירה. אמנם, נראה שישנם שני כיוונים מרכזיים בעניין. יש מהראשונים שהגדירו את עניין השמירה כמעלה גדולה הקיימת במזוזה, ועל כן כדאי וטוב לו לאדם לשים מזוזות רבות בביתו¹⁵. אך יש ראשונים שאף לקחו את זה ככיוון קיצוני יותר ונראה מדבריהם שהם סוברים שהשמירה היא ממש מחייב מדאורייתא במזוזה¹⁶.

12. ונראה שכיוון זה מתחבר מאוד לדעת הרמב"ם שראינו לעיל. אמנם ניתן להסביר אמירה זו גם בכיוונים נוספים, ובאחד מהם נעסוק להלן בפרק ה' (הערה 32).

13. אמנם אפשר לדון על מי בדיוק המזוזה שומרת, האם על הבית או על האדם. מלשון הרמב"ם בסוף הלכות מזוזה (ו, יג) נראה שהוא למד שהשמירה המדוברת כאן היא איננה שמירה פיזית על הבית, אלא שמירה על האדם שלא יחטא: "והן הם המלאכים שמצילין אותו מלחטוא". יתר על כן, הרמב"ם יוצא בחריפות רבה מאוד נגד אלו החושבים שהמזוזה מיועדת לשמירה ולהנאת עצמן, ועיינו בדבריו בהלכות מזוזה ה, ד.

14. ועיינו במקבילה לכך בסיפור על אונקלוס הגר, עבודה זרה יא, א.

15. עיינו למשל בשו"ת מהר"ם מרוטנבורג (דפוס קרימונה קח): "ואילו היו יודעים כמה המזוזה טובה היא להם, שמא לא היו עוברים עליה, מובטחים שכל בית שמתוקן במזוזה כהלכתא אין שום מזיק יכול לשלוט בו. ובבית שלנו סבורני שיש קרוב לעשרים וארבע מזוזות [...]".

ד. דיני מזוזה

ד.1. עשאה כמין נגר

אמר רב יהודה אמר רב: עשאה כמין נגר – פסולה. איני? והא כי אתא רב יצחק בר יוסף אמר: כולהו מזוזתא דבי רבי כמין נגר הוו עבידן, וההיא פיתחא דעייל ביה רבי לבי מדרשא לא הוה לה מזוזה! לא קשיא: הא דעבידא כסיכתא, הא דעבידא כאיסתורא.

(מנחות לג, א)

הגמרא מביאה את מימרתו של רב יהודה בשם רב שאומר שמזוזה העשויה כמין נגר היא פסולה. מקשה הגמרא: והרי כל מזוזותיו של רבי היו עשויות כעין נגר, ואם כן איך ייתכן שהן פסולות? ומתרצת "הא כסיכתא הא כאיסתורא".

רש"י (ד"ה עשאה כמין נגר) מסביר שהחילוק הוא בין מזוזה שהיא מוצבת במקביל לקרקע, אל תוך המשקוף שהיא פסולה, לעומת מזוזה המוצבת מאונכת, במקביל למשקוף שהיא כשירה. בכיוון דומה נקט גם הרמב"ם בפסיקתו את דין הגמרא:

חפר במזוזת הפתח והכניס המזוזה כמו נגר והיא כבריח הקרשים בטבעות פסולה.

(רמב"ם תפילין ומזוזה וספר תורה ה, ח)

לעומתם, רבנו תם (תוספות לג, א ד"ה הא) מסביר את הסוגיה בצורה אחרת לגמרי. לשיטתו, קביעת המזוזה במאונך לקרקע היא כקבורת חמור ואסורה. הצורה בה צריך להציב את המזוזה היא במאונך, שזו דרך קריאתה וזהו כבודה. רבנו תם מוכיח את טענתו מלוחות הברית וספר התורה של משה רבנו שהיו מונחים בארון בשכיבה, ולא עומדים.

16. למשל ר"י מלוני"ל (נימוקי יוסף הלכות מזוזה ו, ב – הנימוקי יוסף על מנחות הוא ככל הנראה הר"י מלוני"ל); תוספות מד, ב ד"ה טלית שאולה בתחילתו; בדברי ראשוני ספרד (רמב"ן, רשב"א, ריטב"א) יש לכאורה סתירה בין מספר מקומות בחידושיהם בהם הם עוסקים בסוגיה, ואין כאן המקום להאריך. רש"י בפירושו מתייחס במספר מקומות לעניין השמירה, אבל קשה להוציא מתוך דבריו תפיסה חד משמעית האם מדובר על חלק מהגורם המחייב, או על תוצאה של קביעת המזוזה, ואין כן המקום לדון בשיטתו.

האמירה שהשמירה מחייבת במצווה מדאורייתא איננה ברורה לגמרי, ולא נאריך בה כאן. נאמר רק שישנו הבדל בין הניסוח של חלק מראשוני אשכנז שהזכרנו שמתפלאים על כך שישנם כאלה שלא שמים מזוזה והרי זו סגולה טובה לשמירה, לבין הראשונים שציינו כאן בהערה שמלשונם משמע שבכל מקום שצריך שמירה ישנה חובה לשים מזוזה כדי להישמר.

דבר נוסף שעולה בצורה משמעותית מאוד מדברי רבנו תם, וזאת בניגוד מאוד בולט לשיטת הרמב"ם¹⁷, הוא הממד של תחיבת המזוזה בתוך המשקוף. בספר הישר (תקיג) רבנו תם דן בסוגיה שלנו, ושם הוא מדגיש במספר מקומות את העניין של תקיעת המזוזה בתוך המשקוף, וכך הוא כותב בסוף דבריו: "וכן אני מורה הלכה למעשה לעשות נקב במקדח ולתתה ברוחב המזוזה וזהו הכשירה".

הוכחה נוספת שלפי רבנו תם יש לקבוע את המזוזה בתוך הכותל, ניתן להביא מדבריו בסוגיית 'תלאה במקל' (מנחות לב, ב). הגמרא מביאה ברייתא שאומרת שמי שתולה מזוזה במקל זו סכנה ואין בה מצווה. רש"י מסביר שכיוון שהאדם תולה את המזוזה שלא כהלכתה, הבית איננו נשמר מפני המזיקים ולכן זו סכנה. רבנו תם מקשה מה שונה העשייה שלא כהלכה הזו משאר כל העשיות שלא כהלכה שדווקא בה יש סכנה? ועל כן מסביר שדווקא ב'תלאה במקל' ישנה סכנה גדולה יותר כיוון שנוקף בה ראשו. אמנם זה לא מוכרח אבל נראה שאפשר להסביר שלדעת רבנו תם יש כאן חריגה – עשיית המזוזה מחוץ למשקוף – ולכן ישנה סכנה שאדם ינקוף בה את ראשו יותר מהרגיל.

נראה שניתן להסביר את הדיון בעניין נגר, על פי המחלוקת העקרונית שהראנו לעיל במהות המזוזה. לשיטתו של הרמב"ם ברור מדוע הפסול הוא דווקא במזוזה התחובה בתוך המשקוף, שהרי לדידו עיקר המצווה הוא לראות את המזוזה ולהיפגש עימה בכניסה וביציאה מהבית, ואם אין האדם רואה את המזוזה ממילא לא קיים את המצווה. לעומתו, רבנו תם סובר שאין עניין בראיית המזוזה, והמזוזה הכשרה היא זו הנמצאת בתוך הכותל. ואולי זה נובע מכך שלשיטתו תפקיד המזוזה איננו לראיה וזיכרון, אלא איזשהו מעשה ברית שהאדם כורת על ביתו. אם כך, אין עניין לראות את המזוזה. אין עניין שהיא תהיה סימון חיצוני הנראה לעין, אלא הדרישה היא דווקא שהמזוזה תהיה ממש חלק מהבית – תקועה בתוכו¹⁸. המעשה המשמעותי לכאורה לדעתו של רבנו תם איננו הפגישה היומיומית עם המזוזה, כי אם הקביעה הראשונית בעת שהאדם נכנס לדור בבית.

17. ביחס בין דברי רבנו תם לדברי רש"י ובמה בדיוק נחלקו, המפרשים נקטו כיוון מעט אחר ממה שנציג כאן, ולדידם הדיון איננו על המזוזה התחובה בתוך המשקוף אלא בעיקר על הזווית של המזוזה. אמנם ברור שגם זו נקודה משמעותית ביחס בין הראשונים אך לענ"ד נראה שישנו גם משקל משמעותי לשאלה האם המזוזה נמצאת בצמוד למזוזה מבחוץ או ממש בתוכה.

18. וכפי שהצענו לעיל בהערה 11 בדברי החינוך, שהמזוזה היא חלק מבניין בית של אדם יהודי. נראה שאפשר להביא לכך ראייה נוספת מפסקי הרי"ד (מנחות לג, א ד"ה אמר רב): "שכמו שהסוף קוף כן המזוזה צריכה לעמוד זקופה, שעל שם הסוף נקראת מזוזה שתרג' מזוזות ביתך סיפי ביתך". אמנם הרי"ד סובר שלא כרבנו תם, שאין להשכיב את המזוזה אלא להעמידה, אך נראה מלשונו שהמזוזה ההלכתית היא מעין החלפה והשלמה למזוזה הממשית הקיימת בבית.

ד.2. חיובי השוכר והמשכיר במזווה

אחת הסוגיות המשמעותיות לעמוד על טיבה של המזווה היא השאלה מי מחויב בקביעת המזווה: האם כל מי שדר בבית, או דווקא זה שהבית שייך לו מבחינה קניינית וכיוצא בזה. הסוגיה המרכזית שדנה בכך מופיעה בהמשך המסכת:

אמר רב יהודה: תלית שאולה – כל שלשים יום פטורה מן הציצית, מיכן ואילך חייבת. תניא נמי הכי: הדר בפונדקי בא"י, והשוכר בית בח"ל – כל שלשים יום פטור מן המזווה, מיכן ואילך חייב; אבל השוכר בית בא"י – עושה מזווה לאלתר, משום יישוב דא"י.

(מנחות מד, א)

רב יהודה מביא את דינה של תלית שאולה, ואומר שבשלושים יום הראשונים היא פטורה מציצית, ולאחריהם היא חייבת. הגמרא מביאה הוכחה לשיטתו מברייתא הדנה בדיני מזווה. הברייתא אומרת שמי שגר בפונדק (מעין מלון) בארץ ישראל, או שוכר בית בחוץ לארץ, פטור בשלושים יום הראשונים ממזווה, ואילו השוכר בארץ ישראל חייב משום יישוב ארץ ישראל.

רש"י על אתר מסביר שאדם פטור ממזווה בבית אותו הוא שוכר, כיוון שיש חשש שמא יחזור בו מהשכירות. אך בבית בארץ ישראל אם האדם יצטרך מיד לקבוע מזווה זה יגרום לו להישאר בבית, וממילא יצא שארץ ישראל תהיה מיושבת. ניתן להתלבט בדברי רש"י כאן האם החיוב של שוכר לדעתו הוא מדאורייתא או מדרבנן. מדבריו בפסחים (ד, א ד"ה חובת הדר) מוכח שהוא סובר שהחיוב הוא מדאורייתא¹⁹.

הרמב"ם (מזווה ה, י-יא) מביא את הברייתא אמנם בגרסה הפוכה (אך זו גם גרסת הרי"ף ונראה שכך הייתה הגרסה שעמדה בפניהם). מתוך דברי הרמב"ם ברור שהחיוב הוא מדאורייתא, והוא חיוב שנובע מהיות השוכר – מי שלו שייכת ה'דירה' בבית. אמנם, בחוץ לארץ בשכירות של עד שלושים יום, או במגורים בפונדקי, לא נחשבת ה'דירה' כשייכת לאדם. בפונדק – מגוריו שם הם רק זמניים, ורק חלק ממנו שלו; ובחוץ לארץ – משום יישוב ארץ ישראל. כלומר, הרמב"ם תולה את החיוב במי ששייכת לו 'זכות הדירה' בבית. כאשר השוכר חותם על חוזה שכירות עם בעל הבית, כעת 'זכות הדירה' שייכת לו, ולכן השוכר חייב בקביעת המזווה. לעומת זאת, במגורים ארעיים כמו פונדק, שהוא מקום שבהגדרתו 'זכות הדירה' ניתנת לזמן נקודתי, אין חיוב בקביעת מזווה.

19. הגמרא שם דנה ביחסי שוכר ומשכיר לעניין בדיקת חמץ ומציעה להוכיח ממזווה, ודוחה שמזווה חובת הדר. רש"י מסביר שמזווה היא חיוב על השוכר משום ביתך ומשום שמירה, אבל בדיקת חמץ היא מדרבנן ולכן השאלה עומדת במקומה. ברור מהניגוד הזה שלדעת רש"י החיוב במזווה על השוכר הוא מדאורייתא.

בדברי התוספות (ד"ה טלית) מובאים שני כיוונים בעניין חיובו של השוכר. בתחילת דבריהם מציעים בעלי התוספות להגיד שהחיוב הוא מדאורייתא, כיוון שהמזוזה עשויה לשמירה, אין סברה למעט את השוכר. אמנם, בשלושים יום הראשונים פטור השוכר כיוון שזה לא נחשב בית דירה שלו, אבל לאחר מכן הוא מתחייב. תוספות מתקשים אם כך כיצד ייתכן שהגמרא מנסה להוכיח ממזוזה שחיובה הוא מדאורייתא, לטלית שאולה שחיובה הוא מדרבנן.

על כן, תוספות מציעים כיוון אחר. באמת השוכר פטור ממזוזה כיוון שלא מתקיים בו 'ביתך', שהרי הבית אינו שלו, והחיוב שיש לו לאחר שלושים יום הוא רק מדרבנן. על כך, מקשים תוספות שהרי ראינו במספר מקומות בש"ס שאומרים שמזוזה היא חובת הדר, ומכך לכאורה משמע שישנו חיוב על השוכר מצד היותו דר שם. מתרצים תוספות שכאשר אומרת הגמרא חובת הדר, אין הכוונה שמי שדר שם לעולם חייב, אלא שמי שאיננו דר בבית פטור ממזוזה גם אם הבית שייך לו²⁰.

המהר"ם (שו"ת מהר"ם דפוס קרימונה קח) מצטט את תשובת רבנו תם בעניין מי שגר בחינם בעלייה של בית שחייב ממזוזה. רבנו תם אומר שם כי אין הבדל בין שוכר לבין הגר בחינם, שהרי בגמרא נאמר "חובת הדר" ולא חובת השוכר²¹. רבנו תם איננו מפרש האם החיוב לדעתו הוא מדאורייתא או מדרבנן, אך אולי ניתן לדייק מדבריו שהחיוב הוא מדאורייתא: "אלא ודאי כל הדר חייב לא שנה בחנם לא שנה בשכר, דבביאה תליא מלתא". הצירוף "בביאה" מזכיר את דרשת הגמרא על כך שביתך משמעו דרך ביאתך (ראו למשל מנחות לה, א), ואם כן נראה לומר שלדעת רבנו תם החיוב הוא מדאורייתא²².

נראה שבסוגיה הזו, מגיעות רוב הסברות לעמק השווה מבחינת ההלכה למעשה, אלא שכל אחת מהן מהלכת בדרך אחרת אל הנקודה הזו. שונה בזה שיטתו של ר"י בעל התוספות

20. כך כתב למשל המרדכי (עבודה זרה תתי): "מזוזה חובת הדר הוא פירוש כשאנו דר בבית אינו חייב לעשות מזוזה אף על גב שהיא שלו דתרתיה בעינן". כדברים האמורים בפנים גם דעת רבנו אלחנן בתוספותיו (עבודה זרה כא, א ד"ה האמר) וכן דעת תלמידי רבנו יונה (שם ד"ה מתניתין). אמנם ישנו שם דיון ארוך בדברי ר' חיים הכהן שהיו שרצו ללמוד מדבריו גם לענייננו, ואין כאן המקום לעסוק בכך. יש לציין שהריטב"א טוען כדברים שהבאנו בפנים בשם רבנו תם (בחיודושו לעבודה זרה כא, ב; וכן בקידושין לט, א), אך נראה לומר שאין זו שיטת רבנו תם אלא שיטת ר' חיים הכהן.

21. בניגוד לתפיסה זו, כתב הרי"ד (שבת קלא, ב ד"ה כל): "וכן נמי הבית כשמפקירו לא קרינא בי" ביתך ואף על פי שחובת הדר היא כ"ז שלא שכרה ממנו הו"ל כחונה בבית חברו שאינו חייב ממזוזה". אמנם הרי"ד מדבר על בית הפקר, אך נראה שאפשר להשליך מכאן גם על הגר בבית חברו בחינם, וכפי שניתן לראות הרי"ד סובר שכל אימת שהאדם לא משלם, הרי זו חניית עראי בבית, וממילא איננו נחשב כדר ופטור מן המזוזה.

22. כפי שצינו לעיל (הערה 11), נראה שהחינוך הלך בכיוון דומה לזה של רבנו תם, והוא כותב ששוכר שלא שם מזוזה בכיתו, הרי זה מבטל עשה, כלומר החיוב הוא מדאורייתא. אמנם המהר"ם עצמו הביא את דברי רבנו תם כהוכחה לשיטתו לפיה שוכר חייב מדרבנן.

וההולכים בעקבותיו, שלדידם תלוי החיוב בשייכות הממונית של הבית לאדם, ועל כן חיובו של שוכר הוא מדרבנן בלבד.²³

ד. 3. בתי כנסיות ובתי מדרשות

הגמרא במסכת יומא (י, א - יב, ב) דנה בחיובם של בתים שונים במזוזה, ואחת הדוגמאות שהיא מביאה היא של "הר הבית, הלשכות והעזרות" שפטורים מן המזוזה, ומנמקת שהפטור שלהם נובע מכך שהם קודש. כבר בדברי רבנו חננאל על הסוגיה שם, עולה שבתוך הפטור הזה ("יצאו אלו שהן קודש") כלולים גם בתי כנסיות ובתי מדרשות²⁴, וכן פסק הרמב"ם (מזוזה ו, ו). נראה שאפשר להציע כמה כיוונים למשמעותו של פטור זה.

הכיוון הראשון הוא שהפטור מבוסס על כך שמבחינת הבעלות על המקום הוא איננו שייך לאדם פרטי אלא להקדש, ולכן הוא איננו בכלל 'ביתך'. מכיוון זה יוצא שהחיוב במזוזה נובע מבעלות ממונית על הנכס.²⁵

הכיוון השני שניתן להציע הוא שהפטור נובע כיוון שהשימוש – 'בית הדירה' – במקום זה, הוא איננו בית דירה של אדם, אלא מיועד לצורך ההקדש. ועל כן אין זה 'ביתך' לא בגלל העדר שייכות ממונית, אלא כיוון שהוא לא בית המיועד לשימוש של האדם.²⁶

נראה להציע לאור התפיסה שהראנו בדברי הרמב"ם כיוון נוסף, הקשור לרעיון של מצוות מזוזה. עניינה של המזוזה כפי שהזכרנו היא התודעה, ההתעוררות לעיסוק בעבודת ה' ויראתו, הנוצרים כתוצאה מהמפגש עמה. במקומות שהם מקומות קודש בהגדרתם, אין צורך בחפץ נוסף שיזכיר ויכניס את האדם לתודעה הזו, שהרי כל עצם הגעתו של האדם למקומות אלו, מחברת את האדם באופן ישיר לעבודת ה' ויראתו.

23. ניתן להציע שר"י לקח את כיוונו של רבנו תם, אך פיתח אותו מעט אחרת. באמת הוא סובר גם כאן שבקביעת המזוזה בבית יש אקט של כריתת ברית על הבית בין האדם לבוראו. אך לשיטתו כריתת הברית הזו נעשית רק כאשר הבית שייך לאדם, בין אם בכך שהוא בנה אותו בעצמו, ובין אם על ידי כך שקנה אותו מאדם אחר. כל אימת שאין הבית עצמו שייך לאדם, הוא איננו יכול לכרות ברית על מה שאינו שלו, אלא חכמים הם שהרחיבו את דין התורה וחייבו גם את מי ששוכר בית, ואין לו בית משלו. אמנם האדם שהוא בעל הבית, כאשר הוא איננו מתגורר בבית בפועל, גם אז אין משמעות לכך שהוא יכרות ברית על בית שאין לו שימוש בו, ולכן כשאר יש מי ששוכר ממנו את הבית, או שהבית עומד שם הוא פטור ממזוזה.

24. אמנם מדברי רש"י על הסוגיה עולה שהפטור לא נובע מפני שבתי כנסיות ובתי מדרשות הם קודש, אלא מפני שהם שייכים לציבור, לרבים. תפיסה זו שהצגנו בפנים עולה בתוספות הרא"ש ובתוספות ישנים על אתר. המאירי על הסוגיה הזו יצא באופן מוצהר כנגד תפיסה זו, וכך כתב: "אין הבית חייב במזוזה אא"כ היתה בו דירה של חול הא אם היתה בו דירה של חול אף על פי שגופו קדש חייב". בשו"ת שרידי אש (ב, פ) לאחר דין ודברים ארוך בעניין, רוצה לטעון שזו גם דעת הרמב"ם.

25. נראה שבכיוון זה הלך הר"י מלוני"ל (נימוקי יוסף מזוזה ו, ב ד"ה בית הכנסת; וכן ד"ה לא).

26. שו"ת חת"ם סופר יורה דעה רפא.

ד.4. חדרים שבתוך הבית

הרמב"ם (מזוזה ו, י) כותב שחדר הנמצא בתוך הבית חייב במזוזה, ואפילו חדר בתוך חדר. לכאורה לא ברור מה מקורו של הרמב"ם לדין זה, אך נראה שכך למדו ראשונים נוספים (מובא ברא"ש (הלכות קטנות מזוזה יז), וכן נפסק בטור ובשולחן ערוך (יורה דעה רפו, טז)). הדין הזה מאוד מזכיר את הדין של בתי שער הפתוחים האחד אל תוך השני, המובא ברמב"ם בהלכה ז', אך קשה לומר שמדובר באותו דין. ראשית, אם היה מדובר באותו דין הם היו צריכים להיות צמודים, אך הרמב"ם הפריד בין שני הדינים האלה בהלכות נוספות. שנית, אם הדין נובע באמת מאותו יסוד, מדוע צריך לחזור עליו פעם שנייה? וכבר תמה על כך הכסף משנה ונשאר בצריך עיון.

נראה לתרץ (וכך כותב רה"י זצ"ל ביד פשוטה) שישנו הבדל מהותי בין המקרים. מסדר ההלכות ומלשונן עולה שהמקרה הראשון הוא כזה שבו יש בית דירה אחד, אליו פתוחים מספר חללים ברצף, וחיוכם נובע רק מכך שהם פתוחים לבית הדירה. לעומת זאת, המקרה השני הוא כזה שבו כל אחד ואחד מן החללים הוא בית דירה ומחויב מצד עצמו. אבל אם כך צצה ועולה קושייה חמורה יותר – מדוע ישנו צורך בכלל לשנות את הדין השני, הרי קל וחומר שהם כולם חייבים! מציע רה"י זצ"ל לתרץ שהיינו יכולים לומר שבגלל שכל פתח הוא גם יציאה מבית דירה, הפתח יהיה פטור, ולכך אומר הרמב"ם שמחויבים גם במקרה זה.

ראשוני אשכנז המאוחרים (מהר"ם, מהרי"ל, מרדכי) מודים גם הם לדין זה שמביא הרמב"ם, אך לשיטתם אין שאלה מניין נלמד הדין הזה. לדידם, השאלה היא איך ניתן להעלות על הדעת בכלל לא לשים מזוזה? וכפי שכתב המרדכי²⁷ (רמז תתקסב): "וקשה דפשיטא דכל שער חייב במזוזה". וכן מובא במהר"ם ובמהרי"ל שהיו עושים מזוזות רבות בכניסה לכל חדר בכל בית שנמצא ברשותם. בהתאם למה שאמרנו בדבריהם לעיל, נראה שהחיוב כאן הוא חיוב מדרבנן, כיוון שהשמירה והתועלת במזוזה מחייבים לשיטתם, אך רק מדרבנן²⁸.

בדברי רבנו תם לא מצאנו התייחסות לשאלה הזו, אך אולי ניתן להציע שיש רמז לשיטתו במנהג אשכנז שכנגדו יצאו חוצץ הראשונים והאחרונים – להניח מזוזה אחת בלבד בכניסה לבית²⁹. לפי גישתו של רבנו תם שמדובר על השלמה של בניין ביתו של אדם יהודי

27. מרדכי הלכות קטנות, הלכות מזוזה. אמנם מקובל ליחס את המרדכי על מסכת מנחות לא למרדכי עצמו כי אם לר' שמואל שליציטט שחי כ-70 שנה אחריו (מחבר הספר הגהות מרדכי).

28. וכן עולה מדברי התוספות על בית שער, עיינו מנחות לג, ב ד"ה אכסדרה; יומא יא, א ד"ה יכול; סוכה ח, ב ד"ה ותיהוי.

29. עיינו שו"ת מהר"ם (קרימונה) קח; שו"ת מהרי"ל צד; רמ"א יורה דעה רפז, ב.

– ברגע שאדם קבע מזוזה בכניסה לביתו, בניין הבית הושלם, ממילא אין צורך בקביעת מזוזות נוספות בכניסה לכל חדר וחדר בתוך הבית³⁰.

ה. המזוזה כהצהרה כלפי חוץ

כפי שעמדנו בפרקים הקודמים, נראה להציע שישנם מספר כיוונים עקרוניים בראשונים למטרתה של המזוזה, שעולים גם מתוך דבריהם בסוגיות השונות. אמנם, נראה שאפשר להציע כיוון נוסף, שקצת רמזנו לו לעיל (פרק ב.3.). מטרת המזוזה על פי כיוון זה, איננה מיועדת להזכיר לאדם, וכן אין בה משהו חבוי ואינטימי בין האדם לבוראו, אלא אקט הצהרתי כלפי חוץ – האדם מצהיר כלפי העוברים והבאים כי ביתו הוא בית ירא שמים³¹.

כפי שהזכרנו לעיל (פרק ב.3.), גם במרחב הקדום הייתה קיימת כתיבה על המזוזות, כהצהרה על אפיון השוכן בבית. כמו כן במצרים, עם ישראל הצהירו באמצעות נתינת הדם על מזוזות בתייהם כי הם משתייכים לקב"ה ולעמו, ובכך ניצלו מן המשחית. וכך גם בכל הדורות, כל אדם יהודי מצהיר על ביתו שהוא דר בו, שהוא שייך לקב"ה ולעמו³².

אם נהלך בדרך זו, ניתן להציע ולהסביר גם את סוגיות והכרעות הגמרא השונות שעמדנו עליהן לעיל. המזוזה העשויה כמין נגר פסולה, בדומה לרמב"ם, שהרי אם עניינה להצהיר החוזה, כאשר היא איננה נראית ממילא ייעודה לא מתמלא. החיוב דווקא על הדר, נובע גם הוא מאותו יסוד – ההצהרה היא על המתגורר בבית, ולכן ממילא דווקא הדר הוא זה שמחויב בה, ולא המשכיר. כן הוא גם בבתי כנסיות ובבתי מדרשות, וכל שכן בהר הבית, הלשכות והעזרות – אין צורך בהצהרה נוספת שהמקום הזה הוא מקום המשויך לקב"ה ולעמו, שהרי עצם קיומם זועק את השייכות לקב"ה³³.

אולי בדומה למה שהזכרנו לעיל ביחס לשיטתו של רבנו תם, ניתן לומר שמנהג אשכנז הקדום (לשים מזוזה אחת) מבוסס גם על גישה מחשבתית זו. אם היסוד הוא הצהרה כלפי

30. יש לציין שכיוון זה לא עולה למיטב ידיעתנו בהתייחס למנהג זה, ורוב הפוסקים רואים מנהג טעות שאין לו על מה לסמוך, אך אולי בכל זאת ניתן להציע שהמנהג שימר תפיסה מסוימת שרווחה בצרפת בעקבות רבנו תם.

31. וקצת ראייה לדבר מדברי רבא שכבר הזכרנו לעיל: "אמר רבא: מצוה להניחה בטפח הסמוך לרה"ר. מאי טעמא? רבנן אמרי: כדי שיפגע במזוזה מיד" – שכל אדם ואדם הבא לבית, יפגע מיד עם הגעתו במזוזה. וכן עולה מאחד ההסברים בדברי ר' אברהם בן הרמב"ם במספיק לעובדי ה' (פרק לד).

32. ואולי כך ניתן גם להבין את עניין השמירה של המזוזה, במקביל לשמירה במצרים. עיינו מאמרו של הרב יעקב מדן "בנה ביתך" באתר ישיבת הר עציון: דף הבית | חגים | פסח. אולי ניתן לומר שכך אפשר להבין את דברי הרמב"ם שהזכרנו לעיל (הערה 10) שבמזוזה יש ממד של זיכרון יציאת מצרים – אמנם בפרשיות עצמן אין זכר לכך, אך עצם נתינת המזוזה על מזוזות הבית באותו המקום בו נתנו בני ישראל את הדם, היא זיכרון יציאת מצרים.

33. אמנם על פי זה יש לדון מדוע בכל זאת מתחייב כהן גדול לעשות מזוזה בלשכת פלהדרין.

חוץ, יש להניח את המזוזה רק במקום הפונה כלפי חוץ – פתח הבית הפונה לרשות הרבים – ואין צורך לשים אותה בכניסה לכל חדר וחדר³⁴.

ו. סיכום

ראינו שישנן כמה תפיסות מחשבתיות שונות להסביר את חיובה של התורה לקבוע מזוזה בפתחי הבתים, ועמדנו על שלוש עיקריות: (א) זיכרון – כפי שנקט הרמב"ם; (ב) כריתת ברית על הבית – כפי שנקט רבנו תם; (ג) ושמירה – כפי שנקטו חלק מראשוני ספרד ופרובנס. אמנם ספרותם של חלק מהראשונים דלה יחסית בנושא, אך ניסינו להציג בכל זאת שיטתיות עקרונית בדבריהם בסוגיות השונות.

כמו כן, הצענו כיוון נוסף שאמנם לא עלה כל כך בראשונים, אך נראה שיש בו צד של אמת, והוא תפיסת המזוזה כמשרדת מסר החוצה, המצהירה על שיוכו הלאומי והאמוני של הדר בבית.

34. אם נמשיך בכיוון זה, אולי אפשר להציע שזה היסוד של קביעת מזוזה בשערי עיירות, מדינות וכדומה (יומא יא, א). ישנו חיוב ציבורי על הדריים במקום לקבוע מזוזה בכניסה אל המרחב שלהם, המצהיר כלפי חוץ לכל מי שיוצא ובא.